

Gülнар İSMAYİLOVA
AMEA Folklor İnstitutu
E-mail: ismayil-fuad@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.1.104>

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ HEKAYƏLƏRİNDƏ NAĞİL TƏHKİYƏSİ

Açar sözlər: nağil, hekayə, dil, formul, başlanğıc, medial, mövzu, motiv, poetik

SUMMARY

Gulnar İsmayılova

The tales in the stories of the independence period

The stories of the independence period, built on the language of tales, are rich in various images of initial, medial and final formulas. The construction of stories in the language of tales is connected with several stylistic factors. In stories that are composed of specific author-literary tales, the tale plot underlies textual events, and for this reason, the linguistic and poetic features of the tale are also equally present in the story. And in the stories of the second group, the tale is formed depending on the author's approach and assessment of events. Here, incidents do not cover the past, tale motifs, but simply social events with specific tale formulas, the problems of the present are brought into prose in figurative thinking. In particular, in the experience of such literary movements as surrealism, postmodernism, the problem of deconstructing the themes of a tale, myth, intertextuality has an impact on the organization of prose in the language of a tale.

Key words: tale, story, language, formula, beginning, medial, theme, motif, poetic

РЕЗЮМЕ

Гульнар Исмаилова

Сказочные повествования в рассказах эпохи независимости

Повествования рассказов эпохи независимости, строясь на языке сказок, богаты различными образами начальных, медиальных и конечных формул. Построение рассказов на языке сказок связано несколькими стилистическими факторами. В рассказах, которые составлены из конкретных авторско-литературных сказок сказочный сюжет лежит в основе текстовых событий и по этой причине языковые и поэтические особенности сказки также в равной степени присутствуют в рассказе. А в рассказах второй группы сказочное повествование формируется в зависимости от подхода и оценки автора к событиям. Здесь происшествия не охватывают прошлое, сказочные мотивы, а просто события общества с конкретными сказочными формулами, проблемы современности привносятся в прозу в образном мышлении. В особенности, в опыте таких литературных течений как сюрреализм, постмодернизм, проблема деконструкции тем сказки, мифа, интертекстуальности оказывает влияние на организацию прозы в языке сказки.

Ключевые слова: сказка, рассказ, язык, формула, начало, медиальный, тема, мотив, поэтический

Müstəqillik dövrü hekayələrinin təhkiyəsi nağil dili üzərində qurulmaqla başlanğıc, medial, sonluq formullarının müxtəlif şəkilləri ilə zəngindir. Hekayələrin nağil dili əsasında qurulması bir neçə üslubi amillə bağlıdır. Konkret müəllif–

ədəbi nağıllardan təşkil edilən hekayələrdə nağıl süjeti mətn hadisələrinin əsasında dayandığı üçün nağılın dil və poetik xüsusiyyətləri də eyni dərəcədə hekayədə yer almış olur. İkinci qrup hekayələrdə isə nağıl təhkiyəsi sadəcə müəllifin hadisələrə yanaşma, qiymətləndirmə və s. asılı olaraq formalaşır.

Burada hadisələr keçmiş, nağıl motivlərini əhatə etmir, sadəcə konkret nağıl formulları ilə cəmiyyət hadisələri, müasir dövrün problemləri obrazlı düşüncədə nəsrə gətirilir. Xüsusilə, sürrealizm, postmodernizm kimi ədəbi cərəyanların təcrübəsində nağıl, mif mövzularının dekanstruksiyası, intertekstuallıq problemi nəsrin nağıl dilində təşkilinə təsir göstərir.

Məlum olduğu kimi xalq nağıllarının süjet, obraz, qəhrəmanları, məkan və zaman səciyyəviliyi bu mətnlərin poetik dili, təhkiyə üsullarında da özünü göstərir. Sözsüz ki, nağılların şifahi şəkildə yaranması və yayılması poetik təcrübənin ötürülməsini reallaşdırmaqla yanaşı, həm də yeni təhkiyə üsullarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. “Söyləyicilər nağılı öz biliyi, daxili zənginliyi, xəyal dünyasından asılı olaraq anlada bilirlər. Həmçinin eyni mövzulu nağıllarda belə istifadə olunan formullar mövcud mədəni şəraitə, zamana, məkana, adət-ənənəyə, söyləyicinin cinsinə uyğun olaraq dəyişir” [8, 13]. Müxtəlif frazeoloji deyimlər, dialektizm, arqo, sicilləmə, təkərləmə, yalanlama, bütövlükdə ritmik söz oyunları və s. nağıl dili, təhkiyəsinin başlıca elementləridir. Qeyd edək ki, nağıl söyləmə texnikası bütün hallarda müəyyən qanunauyğunluqlara tabedir. Söylənən nağılın başlanğıc, təhkiyə formulları, sonluqları bu mənada dinləyici üçün hadisələrin davamlılığı, yaxud sonlanmasında məxsusi deyim maneərlərinə əsaslanır. “Burada nağıl söyləyicisinin söylədiyi nağıla müxtəlif, fərqli formalarda yanaşması nəzərdə tutulur” [15, 54].

Məlumdur ki, xalq nağıllarının əksəriyyəti “biri vardı, biri yox...”, “bir zamanlar...”, “günlərin bir günündə...” və s. olmaqla ənənəvi formullar üzərində qurulur. Bu formullar nağıldakı hadisələrin baş vermə zamansızlığı, eləcə də keçmişdən qaynaqlandığına işarə edir. Bəzən bu formullar daha qədim tarixi başlanğıca qədər uzanaraq “Allahdan başqa bir kimsə yox idi...” şəklində ifadə edilir. Nağıl dili, təhkiyəsinin bu formulları müstəqillik dövrü hekayələrinin mətnin təşkili, strukturunda da ayrıca yer tutur. Nağıldan fərqli olaraq, burada sonrakı hadisələrin nəqli konkret zaman və məkanda real hadisələrdə təqdim olunur. Belə ki, “..nağıllarda ilk sözdən, ilk cümlədən hər şey bədii təqdimə xidmət edir və bu zaman bədii-üslubi proses, bütövlükdə bütün leksik, semantik poetik ifadə tiplərinin hamısı bədii-dramatik maraq üzərində cəmləşir” [4, 60]. Seymur Baycanın “Dirilik suyu” adlı hekayəsi belə bir nağıl formulu ilə başlayır: “Biri var idi, biri yox idi, həyətdə alma, armud, alça, nar, tut, zoğal, ərik, şaftalı, xurma, gilənar ağacları olan ikimərtəbəli, uzun balkonlu, talvarlı bir ev var idi. O ev bizim evimiz idi. Evimizi atam özü tikmişdi” [3, 213]. Yaxud, Təranə Vahidin “Daş” hekayəsində hadisələrə giriş nağılın başlanğıc formuluna istinad edir: “Biri vardı, biri yoxdu. Yer üzündə fındıq boyda, yox, fındıqdan bir az böyük, qozdan bir az kiçik, çəlimsiz, kələ-kötür, dinqılı bir daş vardı. Balaca qara daş böyük bir qayadan qopandan sonra qorxusundan neçə kərə ağlamışdı da. Belə böyük dünyada tək-tənha necə

yaşayacağını düşünəndə ürəyi ayağının altına düşürdü. Amma neyləyə bilərdi, olan olmuşdu. Gör Yer üzündə nə qədər onun kimi xırda, yöndəmsiz, köməksiz daşlar vardı” [14]. Seymur Baycanın adı çəkilən hekayəsində qəhrəmanın keçmişə, xatirələrinə dönüşü nağıl zamanında başladılmaqla onun real, yaşadığı dünyanın zaman və məkanında davam etdirilir. Təranə Vahidin “Daş” hekayəsində isə qayadan qopub düşən balaca bir daşın hekayəsi nağıl şəklində söylənir. Bu kiçik daş parçasını tapan geoloq onu götürüb evinə gətirir və büllur qabda saxlayır. Balaca qara daş birdən-birə düşdüyü evdən – sehrli aləmdən zövq alır. Lakin bir gün geoloq daşı laboratoriyasına aparıb onun üzərinə müxtəlif məhlullar tökməklə kimyəvi sınaqlardan keçirməyə başlayır. Geoloqun evinə bir təsadüf nəticəsində düşməsinə “daşların Tanrısının onu mükafatlandığı” [14] düşünən balaca daş laboratoriyadakı əsl həqiqətləri öyrəndikdə dəhşətə gəlir.

Hekayənin başlanğıc formulundan hadisələr müəllif tərəfindən medial – yol formulunda davam etdirilir: “Adam getdi, getdi, az getdi, çox getdi, o qədər getdi ki, daş yorğun olduğundan xurt düşüb daş kimi yatdı. Oyananda özünü böyük bir evdə, stolun üstündəki büllur qabda gördü” [14]. Hekayə nağıl təhkiyəsi ilə başlandığı üçün nəticə də nağıl sonluğu ilə yekunlaşır: “Nağılımızın sonunda göydən üç daş düşdü. Bu, sadəcə, xəbərdarlıq idi...”. Lakin burada ənənəvi formaldan irəli gələn “göydən üç alma düşdü...” ifadəsi hekayənin məzmununa uyğunlaşdırılaraq “üç daş düşdü...” şəklində verilir.

Bundan əlavə başlanğıc formullarından “günlərin bir günü...” Elçin Mehriyevin “Təbiət hekayələri”ndə “Yaralı xoruzun imdad diləməsi” hekayəsi [10, 153] “çox-çox qədim zamanlarda...” başlığı isə K. Abdullanın “Göyəzən dağının ilahəsi” [1, 138] əsərində mətnə giriş şəklində təhkiyəyə daxil olur.

Nağıl təhkiyəsində qəhrəmanın getdiyi yol, onun zaman və məkan qeyri-müəyyənliyində ölçüsüzlüyü nağıllarımızda “az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi”, “nağıl dili yüyürək olar, iynə yarım yol getdi” və s. şəkillərdə işləklik qazanmışdır. Nağıllarda keçid formullarının zamanla əlaqəli konkret qəlib ifadə tərkibləri mövcuddur ki, bu sözlər vasitəsilə söyləyici nağıldakı zamanın keçməsi, dolanmasını ifadə edir. Ayrıca, “...həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarında ən maraqlı və çox yayılan medial formullar epik ənənə üçün səciyyəvi olan məhz zamanın tez keçməsi ilə bağlı olan formullardır. Azərbaycan nağıllarında ən çox işlənən formul “Nağıl dili yüyürək olar” və ya “nağıllarda vaxt tez başa gəlir” formuludur” [8, 13]. Müstəqillik dövrü hekayələrimizdə oxşar variantda nağıl medial formulları da geniş yer tutur. E. Hüseynbəylinin “Şımalı gəlin” hekayəsində bu formul ritmik söz oyunu üzərində qurulmuşdur: “Mən durduğum yerdə yox, getdiyim yerdə iş düşdüm. Az getdim, üz getdim, dərə-təpə düz getdim, yabynan dovğa içdim, milçək mindim çay keçdim, sapanad atdım quş vurdum, kəmənd atdım yal aşdım, sal qayaya dırmaşdım... Baho, alpinistliyim yenə də tutdu, deyəsən.... Qoy təzədən başlayım” [7, 4]. Bu qrup ifadələrlə “bəzən dinləyicinin diqqətini özünə cəlb etmək, yüksək əhval-ruhiyyə yaratmaq üçün müəyyən qafiyəyə salınmış, şeir təsiri bağışlayan xüsusi formaldan istifadə edilir. Ayrı-ayrı sözlərin təkrarı, paralel işlənmiş konstruksiyalar ritm yaradır və dinləyicinin ruhunu oxşayır”

[2, 24). Orxan Fikrətoğlunun nəsrində isə medial formul müəllifin üslubuna uyğunlaşdırılaraq fərqli tərzdə bədiiləşir: “Bir gün igid darıxıb dağa qalxdı. Nağıl dili, yazı yazanın da üzünü ağardır. Bu dil yüyrek olmasaydı, mən də igidin beş il sərəsər heç cür o dağın başındakı halını yaza bilməzdim. Sən də darıxardın, özüm də. İgid beş il beləcə üç cümləyə sığan bir səbrlə sal daş üstə oturdu” [5, 157]. Yaxud Rafiq Tağının “Qoca Məcnun” hekayəsində qəhrəman keçmiş, başına gələn hadisələri xatırladıqdan sonra indiki zaman üçün planlaşdırdığı fikirlərin şəxəliiyindən yorulur və əsas məramını nağıl dili ilə yekunlaşdırır: “Nağıl dili gödək olar, söhbət-məsləhət bundan ibarət oldu ki, ay arvad, birinci sən ölsən, özümü balkondan mən atıram, mən ölsəm — sən. Necədir? Bəlkə kimlərsə bunu eşqin gücünə yoza. “Leyli və Məcnun” bir də gördün “Hüsnü və Rəbiyyə” şəklində ortaya çıxdı” [12, 76].

Nağıl zamanının keçid formullarında fərqləndirilən “vaxt keçdi, vədə yetişdi” formuluna Vahid Məmmədlinin “Şanapipik” hekayəsində rast gəlirik: “Fərmayilin evlənmək vaxtı çatanda sonuncunun hayıl-mayıl olduğu sevgilisi kəndin ən gözəl qızı Gülgəzə toy edib, oğluna aldı. Vaxt çatdı, vədə yetişdi, Gülgəzə hamilə qaldı” [11, 139].

Nağılların sonluq formulları isə məlum” göydən üç alma düşdü...” tərkibi və bu ifadənin müxtəlif söz oyunlarında ritmikləşdirilməsi əsasında formalaşır. O. Fikrətoğlunun “Təhlə əhvalatları” hekayəsində nağıl sonluğu müəllif təxəyyülündə hadisələrə uyğunlaşdırılaraq dekanstruksiya edilir: “Qocalanda özünə bir nağara aldı. Dağdan arana, arandan dağa oxudu. “Ağ günüm, qara günüm, ağdan qaraya yol yox, qaradan ağa”. Sonra Qara Vəlinin gecəsi düşdü. Qara çuxası yatdı. Gecəylə dünya üstünə iki alma düşdü. Biri ağ, biri qara, ağ o yana düşdü...” [6, 130].

Hekayələrdə olduğu kimi, bu janrla yaxın pritça, esselərdə də nağıl təhkiyəsinin poetik strukturundan istifadə edilir. Rasim Qaracanın “Şair və göz həkimi” adlı pritçasının başlanğıc formulları ənənəvi deyim, təhkiyə üzərində qurulmuşdur: “Biri var idi, biri yox idi, ac pişiklər tox idi. Ölkəyə neft pullarının axan vaxtlarıydı. İki dost varıydı. Bunlardan biri göz həkimi, o birisi şair idi. ...Həkim varlı, şair kasıb idi...” [9, 102]. Nağıl üslubunda başlayan təhkiyə şəkli tədricən bu üslubdan uzaqlaşır və müəllifin nəqlinə keçir. Hekayə–pritçaların tamamilə nağıl üslubunda yazılan forma-quruluşunda isə nağıl təhkiyəsi başlanğıc və medial formullarda əsər boyu davam edir. Təranə Vahidin “Üç balığın nağılı” əsəsində də başlanğıc və sonluq formulları nağıl təhkiyəsi üzərində qurulmuşdur: “Biri vardı, biri yoxdu. Böyük–böyük dəryalarda üç balıq balası vardı. Bir gün bu üç balıq balasını ucsuz–bucaqsız sülardan ayırıb, çox–çox uzaqlara apardılar. Balıq balalarının ən balacası, ən zəifi, ən yuxaürəyi azad sülardan ayrılarda hönkürtüylə ağladı da...” [13, 78]. Pritçanın sonunda isə nağıl dilində göydən alma yerinə tilov atılır: “...Nağılımızın sonunda göydən üç tilov düşdü. Tilovların ucunda üç ümid çırpınırdı” [13, 78].

Qeyd etdiyimiz kimi, müstəqillik dövrü hekayələri həm də müxtəlif ədəbi cərəyanlar əsasında təşəkkül tapmışdır. Sürrealizm, postmodernizmin və s. təcrübəsində nağıl, mif mətnlərinə daha çox müraciət olunması nəticə etibarilə nağıl

dekanstruksiyaları, intertekstual strukturda şifahi janrın ənənəvi formullarını da nəsrə aktivləşdirir.

Beləliklə, müstəqillik dövrü hekayələrində nağıl süjet, motiv və obrazları ilə yanaşı nağıl təhkiyəsi də aparıcı mövqedə dayanır. Xüsusilə, nağılın təşkilini şərtləndirən formullar–başlanğıc, medial və sonluqlar oxşar variantlarda hekayə mətnlərinin strukturunda formalaşdırılır. Nağıl təhkiyəsi, ayrıca formullarının hekayə yaradıcılığında aktuallığı ilk növbədə nasirin nağıl mövzu, motivlərinə müraciət etməsi özəlliyindən irəli gəlir. Qeyd edək ki, ədəbi – müəllif nağıllarında bu formullar özünün ənənəvi tərkib, ifadə xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır. Yalnız motiv, obraz transformasiyalarından qaynaqlanan hekayələrdə isə nağıl formulları üslubi məqama uyğunlaşdırılır. Nağıl formullarının daxili poetikası hekayə yaradıcılığında müəllifin obrazlı düşüncəsində vasitə rolunu oynayır və hadisələrin sintetik vəhdəti üçün bədii mahiyyət kəsb edir. Nağıl sonluqlarında ənənəvi formullardan gələn almanın yerinə daş yağması (Təranə Vahid “Daş” hekayəsi), tilov düşməsi (Təranə Vahid “Üç balığın nağılı”) məcazi mənada bəşəriyyətin özü-özünü sürüklədiyi fəlakətin obrazlaşmasına bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, nağılını göydən düşən daşa bağlayan müəllif hekayəni belə yekunlaşdırır: “Bu, sadəcə, xəbərdarlıq idi...” Yaxud, O.Fikrətoğlunun qeyd etdiyimiz hekayəsində iki alma göydən yerə düşməklə Ağ və Qara dünyanın üzünü seçir. Nağıl formulları bu kontekstə müəllifin ideya və emosiyalarının ifadəsində bədiilik qazanır.

Nağıl təhkiyəsi digər bir tərəfdən müəllifə mədəni-bədii ənənədən çıxış etməklə hadisə və proseslərə yanaşmanın daha optimal, ona doğma olan yolunu seçməkdə yardımçı olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K. Sirri-zəmanə (Hekayələr), Bakı, Mütərcim, 496 s.
2. Abdullayeva S. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1998, 232 s.
3. Baycan S. Başından bezən adam haqqında . Bakı, Qanun, 2019, 320 s.
4. Əzimli Ə.T. Folklor cilası: poetik hərəkət. Naxçıvan, “Maarif” nəşriyyatı, 2008, 123 s.
5. Fikrətoğlu O. Tək. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 164 s.
6. Fikrətoğlu O. Üçüncü günün adamı. Povest və hekayələr. Bakı, “XXI” – Yeni nəşrlər evi. 1999, 192 s.
7. Hüseynbəyli E. Şimallı gəlin: Hekayələr, Bakı, Mütərcim, 2010, 52 s.
8. İsgəndərova V. Ənənəvi nağıl formulları (Azərbaycan və Türkiyə nümunələri əsasında), Bakı, Elm və təhsil, 2014, 202 s.
9. Qaraca R. Əyri evin qadını (Hekayələr). Bakı, Qanun, 2009, 351 s.
10. Mehəliyev E. Təbiət hekayələri. Yaralı xoruzun imdad diləməsi. Azərbaycan jurnalı 2017, № 7, 152-154 s.
11. Məmmədli V. Şanapipik. Azərbaycan jurnalı, 2018, № 5, 138-140 s.
12. Tağı R. Hekayələr. Bakı, Əli və Nino, 2010, 76 s.
13. Vahid T. Üç balığın nağılı. Azərbaycan jurnalı, 2015, № 4, 78 s.
14. Vahid T. Hekayələr <http://azyb.az/index.php/literature/post/518>
15. Рошияну Н. Традиционные формулы сказки, Москва: Наука, 1974, 215 с.

